

A Semantic Analysis of the Word *Kasb* in the Holy Quran

Maryam Nazarbeigi¹ Mohsen Faryadres² Zahra Norouzi³

Received: 2025/06/01 • Revised: 2025/06/16 • Accepted: 2025/08/30 • Published online: 2025/10/01

Abstract

Given the divine, transcendental, and miraculous nature of the Holy Quran, Muslims and many Orientalists have long been drawn to understanding its sacred verses. Over time, numerous aspects of the Quran—including morphology, syntax, rhetoric, jurisprudence, ethics, and theology—have been extensively examined. Undoubtedly, a correct understanding of the Quranic text cannot be achieved without precise recognition and scholarly analysis of the words and vocabulary used in its verses. Therefore, one of the key issues in Quranic studies is the conceptual analysis of Quranic vocabulary. Accordingly, the present article seeks to explore the root *k-s-b* (*kasb*) and its derived forms, which occur 67 times in the Quran, and to analyze their meanings as presented by lexicographers and exegetes, whose views are often diverse and sometimes

1. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Lorestan, Iran (**Corresponding Author**). m.nazarbeygi@abru.ac.ir.
2. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Lorestan, Iran. m.faryadres@abru.ac.ir.
3. M.A. Student in Quran and Hadith Sciences – Quranic Studies, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Lorestan, Iran. zahra.ahmad7880@gmail.com

* Nazarbeygi, M., Faryadres, M., & Norouzi, Z. (2025). A semantic study of the term *Kasb* in the Holy Quran. *Studies of Qur'anic Sciences*, 7(2), pp. 7-32.
<https://doi.org/10.22081/JQSS.2025.72026.1378>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

contradictory. Many linguists, commentators, and even translators of the Quran have referred to multiple meanings for this root and its augmented trilateral forms. Moreover, these scholars have proposed numerous, and at times conflicting, interpretations for the structures derived from this root. Lexicographers and exegetes have ascribed a wide range of meanings—sometimes even contradictory ones—to the simple (basic) forms of *kasb*. Specifically, for the unaugmented forms, meanings such as *request/seeking, stability, goodness, free choice, gain and loss, granting, attaining, appointing, writing, offspring, gathering, and action/work* have been mentioned. Among the augmented forms, for the *istifal* pattern, meanings such as *profit/gain, endurance, performing an action, interference, and striving* have been cited; for the *ifti'al* pattern, meanings such as *request/seeking, evil, and appointing* are given; and for the *tafil* pattern, meanings such as *interference and striving* are recorded. This diversity of opinions clearly reveals the dispersion of scholarly views and the resulting confusion for readers. Hence, the present study aims to respond to the issues arising from these numerous and scattered interpretations.

This research employs a descriptive–analytical method with the goal of clarifying and analyzing the opinions of lexicographers and exegetes concerning the core meaning and semantic essence of the root *k-s-b* and its derived forms as they appear in the Holy Quran, in order to facilitate a clearer understanding of the Quranic verses.

The findings of the study indicate that:

- a) There is no consensus among lexicographers on the meanings of *kasb* in either its basic or augmented trilateral forms.
- b) In Quranic lexicons, meanings such as *gathering, action, and offspring* are considered among the usages of *kasb*.
- c) Meanings such as *good and evil, profit and loss, and writing* are context-dependent and derived from specific usages with external clues; thus, they do not represent the primary, inherent meaning of the word.
- d) The exegetical argument that *kasb* denotes good deeds while *iktisab* denotes evil is incomplete, since Quranic verses present counterexamples.

- e) The claim that good deeds are obtained effortlessly while evil deeds require special effort is refuted, because in practice evil can be committed with ease, whereas good deeds face greater obstacles such as the *nafs ammara* (commanding soul) and Satan, which naturally create more difficulty. Furthermore, neither Quranic verses nor traditions support such a distinction.
- f) The essential, core meaning of the root *k-s-b* is the general sense of *acquiring* or *obtaining*. Other meanings ascribed to this word either represent specific instances, refer to the prerequisites or consequences of *acquisition*, or reflect context-based semantic shifts within particular sentences and external indications; therefore, they cannot be considered part of the primary meaning of the word.

It is worth noting that, regarding the semantic analysis of words derived from the root *k-s-b*, only lexicons and Quranic commentaries have addressed this subject, and no independent work devoted specifically to the conceptual study of this word was found. Thus, the novelty of this research lies not only in tracing the semantic root of *kasb* in the Quran but also in its pioneering nature as an independent study of this kind.

Keywords

The Holy Quran, vocabulary, semantics, the root *kasb*.

دراسة دلالية لمادة «كسب» في القرآن الكريم

مريم نظر بيكي^١ محسن فريادرس^٢ زهرا نوروزي^٣

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠٦/٠١ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/٠٦/١٦ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٨/٣٠ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/١٠/٠١

الملخص

تُعَدُّ دراسة معاني المفردات من القضايا الأساسية المرتبطة بالقرآن الكريم. وفي هذا السياق، تُعتبر مادة «ك-س-ب» والكلمات المشتقة منها، التي وردت في القرآن الكريم ٦٧ مرة، من المفردات التي فسّرها اللغويون والمفسرون بتفسيرات متباينة وأحياناً متناقضة. ومن بين المعاني المقترحة لهذه المادة: «الاستقرار»، «الخير»، «الحرية»، «الولد»، «الوصول»، «الجمع» وغيرها. يسعى هذا البحث، باستخدام المنهج الوصفي-التحليلي، إلى بيان وتحليل آراء اللغويين والمفسرين لتوضيح الجوهر الدلالي ومفهوم مادة «كسب» والصيغ المشتقة منها بوضوح. وتشير نتائج الدراسة

١٠
مِطَالَعَةُ الْقُرْآنِ

سنة ١٤٠٤ هـ

١. أستاذ مساعد، قسم علوم القرآن والحديث، جامعة آية الله البروجردي، لرستان، بروجرد، إيران. m.nazarbeygi@abru.ac.ir
٢. أستاذ مساعد، قسم علوم القرآن والحديث، جامعة آية الله البروجردي، لرستان، بروجرد، إيران. m.faryadres@abru.ac.ir
٣. طالبة ماجستير في علوم القرآن والحديث - الدراسات القرآنية، جامعة آية الله البروجردي، لرستان، بروجرد، إيران. zahra.ahmad7880@gmail.com

* نظريكي، مريم؛ فريادرس، محسن؛ نوروزي، زهرة. (٢٠٢٥م). دراسة دلالة كلمة "كسب" في القرآن الكريم. دراسات العلوم القرآنية، ٧(٢)، صص ٣٢-٧.

<https://Doi.org/10.22081/JQSS.2025.72026.1378>

© ٢٠٢٥ «حقوق الطبع والنشر محفوظة للمؤلفين بشكل كامل»

إلى أنه عند دراسة هذه الكلمة، ينبغي إلى جانب مراعاة آراء اللغويين والمفسرين، الانتباه إلى الكلمات المصاحبة لها وسياق الآية. ومن أهم النتائج التي يمكن الإشارة إليها، أن المعنى المحوري لجذر «ك-س-ب» هو مطلق «الحصول»، وبفضل التغير في بنية الكلمة، أصبحت قادرة على عكس معانٍ أكثر؛ مثل «الاكتساب» الذي يعني طلباً أكثر تحديداً.

الكلمات المفتاحية

القرآن، المفردات، علم الدلالة، مادة «كسب».

بررسی معناشناسی واژه «کسب» در قرآن کریم

مریم نظریگی^۱
محسن فریادرس^۲
زهرا نوروزی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۳/۲۶ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۸ • تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹

چکیده

یکی از مسائل کلیدی در ارتباط با قرآن کریم، مفهوم‌شناسی واژگان است. در این خصوص، ماده «ک.س.ب.» و واژگان برگرفته از آنکه ۶۷ مرتبه در قرآن به کار رفته‌اند، با آراء گوناگون و گاهی متعارضی از سوی لغویان و مفسران معناشناسی شده‌اند. برخی از این معانی عبارت‌اند از: «استقرار»، «نیکی»، «آزادی»، «فرزند»، «رسیدن»، «گردآوری» و... پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی درصدد است تا با تبیین و تحلیل آراء لغویان و مفسران، گوهر معنایی و معنای ماده «ک.س.ب.» و هیئت‌های برگرفته از آن را به صورت روشن بیان نماید. یافته‌های پژوهش نشانگر این است که در بررسی این واژه

۱۲
 مُطَالَعَاتُ الْقُرْآنِ
 سال هفتم، شماره ۲، ۱۴۰۴

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آیت‌الله بروجردی، لرستان، بروجرد، ایران. (نویسنده مسئول).
m.nazarbeygi@abru.ac.ir
۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آیت‌الله بروجردی، لرستان، بروجرد، ایران.
m.faryadres@abru.ac.ir
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث - گرایش معارف قرآن، دانشگاه آیت‌الله بروجردی، لرستان، بروجرد، ایران.

zahra.ahmad7880@gmail.com

* نظریگی، مریم؛ فریادرس، محسن؛ نوروزی، زهرا. (۱۴۰۴). بررسی معناشناسی واژه «کسب» در قرآن کریم. مطالعات علوم قرآن، ۷(۲)، صص ۷-۳۲.

<https://Doi.org/10.22081/JQSS.2025.72026.1378>

□ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

بایستی در کنار توجه به آراء لغویان و مفسران، از توجه به واژگان هم‌نشین با آن و سیاق آیه نیز استفاده کرد. از نتایج این پژوهش می‌توان به این نکته اشاره داشت که معنای محوری ریشه «ک.س.ب»، مطلق «به‌دست آوردن» است و با توجه به تغییر در ساختار کلمه، معانی زیادتری را بازتاب می‌دهد؛ مانند اکتساب که به معنای طلب ویژه‌تر است.

کلیدواژه‌ها

قرآن، مفردات، معناشناسی، ماده «کسب».

مقدمه و بیان مسئله

نظر به اینکه قرآن کریم از جنبه‌های وحیانی و ماورایی و اعجاز‌آمیز برخوردار است، از دیرباز توجه مسلمان و بسیاری از مستشرقان به فهم آیات الهی جلب شده و عملاً بخش‌های زیادی از جنبه‌های مختلف آن، اعم از صرف، نحو، بلاغت، فقه، اخلاق، کلام و... بررسی شده است.

بی‌شک درک صحیح از متن قرآن کریم بدون شناخت دقیق و واکاوی محققانه در واژگان و مفردات آیات فراهم نمی‌شود. از این جهت، در مقاله حاضر سعی شده ریشه «ک.س.ب.» و ساختارهای برگرفته از آن بررسی و مفهوم‌یابی شود. بسیاری از لغت‌پژوهان، مفسران و حتی مترجمان قرآن در مفهوم‌شناسی این ماده و هیئت ثلاثی مزید آن، به معانی متعددی اشاره نموده‌اند. افزون بر اینکه، همین دسته برای ساختارهای برگرفته از این ماده، معانی متعدد و بعضاً متناقضی با یکدیگر مطرح کرده‌اند. لغویان و مفسران برای ساختارهای برگرفته از ماده «ک.س.ب.» معانی مختلف و بعضاً متناقضی با نظریه دیگر واژه‌پژوهان مطرح نموده‌اند. به‌طور مشخص برای ساختارهای مجرد، معانی «طلب: خواستن»، «استقرار»، «خیر: نیکی»، «اختیار: آزادی»، «ریح و ضرر: سود جستن و زیان»، «أنال: دادن؛ رساندن»، «أصاب: رسیدن؛ به‌دست گرفتن»، «جعل: قرار دادن»، «رسم: نگاشتن»، «ولد: فرزند»، «جمع: گردآوری» و «عمل: کار» را ذکر و در میان ساختارهای مزید، برای باب استفعال آن، معانی «ریح: سود جستن»، «تحمل: برداشتن»، «عمل: انجام دادن»، «تصرف: دست بردن» و «اجتهد: تلاش کردن»، ذیل باب افتعال، معانی «طلب: خواستن»، «شر: بدی»، و «جعل: قرار دادن» و برای باب تفعیل آن، معانی «تصرف: دست بردن» و «اجتهد: تلاش کردن» بیان شده است.

با این بیان، تشطط آراء واژه‌پژوهان و سردرگمی مخاطب کاملاً محسوس و غیرقابل انکار است؛ از این‌رو نگاره حاضر بر آن شده تا به مسائل پدیدآمده از این آراء متعدد و متشطط پاسخ دهد. این مسائل که نگارش پیش‌رو با رویکرد توصیفی-تحلیلی درصدد پاسخ به آنها برآمده، به این شرح هستند:

الف) لغویان و مفسران چه معنای محوری برای ریشه «ک.س.ب.» ذکر کرده و چه نقدهایی بر آنها وارد است؟

ب) معانی ارائه شده برای ریشه «ک.س.ب» و ساختارهای برگرفته از آن در فرهنگ عرب و فرهنگ قرآن چیست و چه نقدهایی بر آنها وارد است؟
 ج) تفاوتی که لغویان و مفسران میان ثلاثی مجرد با ثلاثی مزید ماده «ک.س.ب» در نظر دارند، چیست و چه ارزیابی در خصوص آن وجود دارد؟
 ناگفته نماند که در رابطه با معناشناسی واژگان برگرفته از ریشه «ک.س.ب»، تنها کتب لغوی و تفاسیر قرآن به آن پرداخته اند و با تفحص انجام گرفته، اثری مستقلی برای مفهوم شناسی این واژه یافت نشد.

۱. فراوانی کاربردهای قرآنی ماده «ک.س.ب»

مطالعه ماده «ک.س.ب» در کتاب «المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم» بیانگر آن است که این ریشه، ۶۷ مرتبه در ۲۷ سوره و ۶۰ آیه به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۶۴، صص ۱۵۰-۳۸۱-۸۰۳-۸۰۴-۱۰۳۳). با بررسی های انجام گرفته، مشخص شد که این موارد تنها در هیئت فعلی به کار رفته و از هیچ هیئت اسمی اعم از «مصدر و اسم فاعل و اسم مفعول و ...» استفاده نشده است. در ساختار فعلی، تقسیم بندی به صورت زیر است:

۳۸ - مرتبه ماضی ساده؛ این ساختار در سوره و آیات زیر به کار رفته است: بقره، ۸۱؛ طور، ۲۱؛ مسد، ۲؛ مائده، ۳۸؛ بقره، ۲۰۲ و ۲۶۴؛ آل عمران، ۱۵۵؛ نساء، ۸۸؛ انعام، ۷۰؛ یونس، ۲۷؛ ابراهیم، ۱۸؛ کهف، ۵۸؛ فاطر، ۴۵؛ زمر، ۴۸؛ زمر، ۵۱؛ شوری، ۲۲؛ شوری، ۳۴؛ جائیه، ۱۰؛ بقره، ۱۳۴؛ بقره، ۱۴۱؛ بقره، ۲۲۵؛ بقره، ۲۸۱؛ بقره، ۲۸۶؛ آل عمران، ۲۵؛ آل عمران، ۱۶۱؛ انعام، ۷۰؛ انعام، ۱۵۸؛ رعد، ۳۳؛ ابراهیم، ۵۱؛ روم، ۴۱؛ غافر، ۱۷؛ شوری، ۳۰؛ جائیه، ۲۲؛ مدثر، ۳۸؛ بقره، ۱۳۴؛ بقره، ۱۴۱؛ بقره، ۲۶۷.

۲۴ - مرتبه مضارع ساده؛ این ساختار در سوره و آیات زیر به کار رفته است: نساء، ۱۱۱؛ نساء، ۱۱۲؛ بقره، ۷۹؛ انعام، ۱۲۰؛ انعام، ۱۲۹؛ اعراف، ۹۶؛ توبه، ۸۲؛ توبه، ۹۵؛ یونس، ۸؛ حجر، ۸۴؛ یس، ۶۵؛ زمر، ۵۰؛ غافر، ۸۲؛ فصلت، ۱۷؛ جائیه، ۱۴؛ مطففین، ۱۴؛ انعام، ۱۶۴؛ رعد، ۴۲؛ لقمان، ۳۴؛ انعام، ۳؛ اعراف، ۳۹؛ یونس، ۵۲؛ زمر، ۲۴.

۵- مرتبه ماضی باب افتعال؛ این ساختار در سوره و آیات زیر به کار رفته است: نور، ۱۱؛ نساء، ۳۲؛ احزاب، ۵۸؛ بقره، ۲۸۶؛ نساء، ۳۲؛

۲. گوهر معنایی ماده «ک.س.ب»

برای پی بردن به گوهر معنایی ماده «ک.س.ب»، بررسی سه کتاب معجم مقاییس اللغة، التحقيق في كلمات القرآن و المعجم الاشتقاقي ضروری است. ابن فارس گوهر معنای این ریشه را به صورت «هو يدلُّ على ابتغاء و طلب و إصابة: ميل و رغبته به چیزی و طلب آن و رسیدن به آن» بیان کرده است (ابن فارس، ۱۹۷۹م، ج ۵، ص ۱۷۹).

مصطفوی نیز ضمن انتقال معنای صاحب معجم مقاییس اللغة، ابتداءً میان واژگان «حصول: دوام هر چیز حادث شده» و «تحصیل: به دست آوردن چیزی و استقرار بخشی به آن؛ اعم از اینکه برای خود باشد یا غیر» با واژه «کسب: به دست آوردن و در اختیار گرفتن چیزی برای خود» تفاوت گذاشته، سپس در ادامه، اصل معنایی ریشه «ک.س.ب» را به صورت «هو تحصيل شيء ماذی أو معنوی: به دست آوری هر چیز مادی یا معنوی» ذکر کرده است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۰، صص ۵۷-۵۸).

دکتر جبل از واژه پژوهان معاصر نیز معنای محوری این ریشه را به صورت «جمع الشيء و تحصيله (شیئاً بعد شيء) بجهد ما أخذاً من حيث كان: گردآوری و به دست آوری اندک اندک چیزی با تلاش فراوان» بیان کرده و بر آن است که واژه «کسب» نیز از همین محور بوده و به معنای طلب روزی» است (جبل، ۲۰۱۰م، ص ۱۸۹۳). در نهایت، با توجه به هسته های معنایی مذکور، یعنی: «ابتغاء»، «طلب»، «إصابة»، «تحصيل» و «جمع»، می توان گفت: گوهر معنایی ماده «ک.س.ب»، به دست آوری و گردآوری هر چیزی و نگهداری آن با رغبته و تلاش است.

۳. معنای ماده «ک.س.ب» در فرهنگ لغات زبان عربی

برای فهم معنای ریشه «ک.س.ب» و ساختارهای برگرفته از آن در زبان عربی، باید به

کتاب‌هایی که رسالت بحث آنها در این خصوص را دارند، مراجعه نمود. برای این منظور، آراء لغویان زیر مورد توجه قرار گرفته است.

فراهیدی معنای ریشه «ک.س.ب» و مشتقات اسمی و فعلی از نوع ساختار مجرد را «طلبیدن» ذکر کرده و چنین می‌گوید که «یکسب الرزق» به معنای «یطلب الرزق: روزی را می‌طلبد» است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۳۱۵).

در این میان، نگاه فیومی به ساختارهای گوناگون برگرفته از این ماده متفاوت است. بدین صورت که ساختارهای مجرد آن، یعنی «كَسَبٌ يَكْسِبُ كَسْبًا» را به صورت «ربح: خواستن» یا «أنا: به دست آوردن»، ساختار باب افتعال آن، یعنی «اكتسب يكتسب» را به صورت «ربح: خواستن» و «تحمل کردن» و ساختار باب استفعال آن، یعنی «اسكتسب يسكتسب استکساب» را به صورت «طلب: طلبیدن» و «جعل: قرار دادن» معنا کرده است (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۵۳۲). وی این نکته را نیز اضافه می‌کند که ساختارهای مجرد، امکان متعدی شدن به دو مفعول را دارند؛ چرا که شامل طلبیدن برای خود و دیگری می‌شوند؛ لذا وقتی گفته می‌شود: «كَسَبْتُ زَيْدًا مَالًا وَعِلْمًا»، این به معنای آن است که «زید مال و ثروت را به دست آورد» (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۵۳۲).

فیروزآبادی نیز ساختارهای مجرد را با معانی «أصاب: رسیدن» و «جمع: گردآوری»، ساختار باب افتعال را با معنای «طلب: طلبیدن» و ساختار باب تفعیل، یعنی «كَسَبٌ يَكْسِبُ تَكْسِيبًا» را با معنای «تَصَرَّفٌ وَاجْتِهَادٌ: تصرف کردن و تلاش کردن» ذکر کرده است (فیروزآبادی، ۲۰۰۵م، ج ۱، ص ۱۶۵).

طریحی نیز با تأکید بر آنکه، ساختار مجرد ریشه «ک.س.ب» به معنای «طلبیدن» و ساختار باب افتعال آن به معنای «عمل: انجام دادن» است، در مقام بیان تفاوت دقیق میان این دو ساختار، در ذیل آیه «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَت» (بقره، ۲۸۶)، چنین می‌گوید که ساختار مجرد برای «امور خیر» و ساختار باب افتعال برای «امور شر» کاربرد دارد؛ چرا که در «اكتساب»، معنای «با تلاش برای خود کاری کردن» وجود دارد و نظر به اینکه، نفس آدمی برخلاف نیکی، به بدی‌ها میل دارد، طبیعتاً برای دستیابی به شرور، تلاش بیشتر و بهتری می‌نماید» (طریحی، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۳۹۵). بنابراین و با توجه به اینکه،

دست یافتن به شرور، تلاش بیشتری را طلب می کند، از باب افتعال که دلالت بر تلاش دارد، استفاده شده و با توجه به اینکه، دستیابی به نیکی ها، چندان نیازمند به تلاش خاصی نیست، از ثلاثی مجرد این ماده استفاده شده است.

زیبیدی نیز در یک بیان، تمام ساختارهای فوق را به صورت «طلبیدن» معنا و اصل مشترک در میان همه آنها را با استناد به بیان سیبویه، «جمع کردن» ذکر کرده است (زیبیدی، ۱۹۸۷، ج ۴، ص ۱۴۴). وی در ادامه با ایجاد تفکیک میان دو ساختار مذکور، معنای «أصاب: رسیدن به چیزی» را برای ساختار مجرد و معنای «تَصَرَّفَ و اجْتَهَدَ: دست بردن در کاری و تلاش در آن» را برای باب افتعال نیز ذکر کرده است (زیبیدی، ۱۹۸۷، ج ۴، ص ۱۴۴). استدلال ایشان برای این تفکیک و در بحث از معنایی «کسب» و «اکتساب» در آیه «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَت» (بقره، ۲۸۶)، دو مورد زیر است: الف) طبق بیان صاحب لسان العرب از قول ابن جنی، ساختارهای مجرد «عام» و ناظر به «کارهای نیک» و ناپسند است و ساختار باب افتعال «خاص» و ناظر بر «کارهای ناپسند» است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۷۱۶؛ ب) طبق بیان صاحب أساس البلاغة و از باب مجاز، ساختار مجرد در «کارهای نیک» و ساختار باب افتعال در «کارهای ناپسند» کاربرد دارد (زمخشری، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۱۳۴).

در نتیجه ناظر بر ساختارهای برگرفته از ریشه «ك.س.ب»، معانی «طلبیدن»، «ربح»، «أنال»، «أصاب» و «جعل» برای ساختار ثلاثی مجرد، معانی «ربح»، «تحمل»، «انجام دادن»، «تصرف» و «اجتهد» برای باب افتعال، معانی «طلب» و «جعل» برای باب استفعال، و معانی «تصرف» و «اجتهد» برای باب تفعیل ذکر شده است.

۳-۱. بررسی و نقد

با نگاهی به معانی مذکور، کاملاً روشن است که برخی معانی مانند «طلب»، «ربح» و «جعل»، یک بار در ساختار «ثلاثی مجرد» ذکر شده اند و دگر بار در ساختار «باب افتعال» و «باب استفعال». همچنین دو معنای «تصرف» و «اجتهد»، باری در ساختار «باب افتعال» ذکر شدند و باری دیگر در ساختار «باب تفعیل».

معانی همچون «عمل» داخل در معانی حقیقی واژه نیستند؛ بلکه مصادیقی از معنای «کسب» هستند؛ از این رو به هیچ عنوان در معنای حقیقی و وضعی واژه «کسب» داخل نیستند. در واقع مصداق، راهی است برای رسیدن به معنای واژه؛ نه اینکه خود معنای واژه باشد و میان مصداق و معنا، رابطه این همانی برقرار شود. مانند زید که یکی از مصادیق واژه «عالم» است. پس می توان گفت که زید، همان عالم است، اما نمی توان گفت که عالم، همان زید است. پس در واژه «کسب» نیز با توجه به همین مطلب، می توان گفت: عمل، همان کسب است، ولی نمی توان گفت: کسب، همان عمل است. یعنی «کسب» یک انسان، مصادیق مختلفی مانند خانه، ماشین، تقوا و... دارد که از جمله آنها عمل انسان است. بنابراین نمی توان در معناشناسی واژه، «کسب» را به «عمل» ترجمه و معنا کرد.

معانی دیگری مانند «أصاب» و «جمع» و «طلب» و «اختیار» و «استقرار»، پیش نیاز و لازمه هر گونه از «کسب» است؛ چرا که طبیعتاً به چیزی «کسب» گفته می شود که آن را بدون اجبار و با قصد خود، خواستار شد و به آن رسید و آن را گرد آورد و ثبوت بخشید؛ در غیر این صورت، اصلاً معنا ندارد که این چنین دستاوردی را «کسب» خود نامید.

۴. معنای ماده «ک.س.ب» در فرهنگ قرآنی

در این مقام، ابتدا مطالب مربوط به لغویان قرآن پژوه ذکر و سپس آراء مربوط به مفسرانی که گرایش های ادبی دارند، بیان می شود:

۴-۱. آراء لغویان قرآن پژوه درباره ماده «ک.س.ب»

راغب با اشاره به اینکه، «کسب» در جایی است که انسان در پی جلب منفعت است، چنین می گوید که رابطه میان «کسب» و «اکتساب»، عموم و خصوص مطلق است؛ چرا که «کسب» در مورد چیزی کاربرد دارد که شخصی آن را برای خود و دیگری بخواهد؛ لکن «اکتساب» تنها شامل خواستن برای خود می شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۵۵). وی در

ادامه، استعمالات قرآنی واژگان «کسب» و «اکتساب» را به دو دسته معنایی «حسنات»، مذکور در آیه «لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيمَانِهَا خَيْرًا» (أنعام، ۱۵۸) و «سیئات»، مذکور در آیه «وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ» (أنعام، ۱۲۰) تقسیم کرده (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۵۶) و سپس سه قول را ذیل آیه «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ» (بقره، ۲۸۶) ذکر می‌نماید: الف) «کسب» مختص به نیکی است و «اکتساب» مختص بدی؛ ب) «کسب» برای امور اخروی است و «اکتساب» برای امور دنیایی؛ ج) «کسب» جلب منفعت برای دیگری است و «اکتساب» جلب منفعت برای خود» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۵۶).

روش تحلیل مصطفوی متفاوت با لغویان مذکور است. وی ابتداءً «کسب» را در استعمالات قرآنی به «معنویات»، مذکور در آیه «وَلَكِنْ يُوْاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ» (بقره، ۲۲۵)، «معاصی و سیئات»، مذکور در آیه «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ» (روم، ۴۱)، «خیرات»، مذکور در آیه «لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ» و «مطلق کسب»، مذکور در آیه «وُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» (آل عمران، ۲۵) تقسیم می‌کند (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۰، ص ۵۸). وی سپس برای تفاوت میان «کسب» و «اکتساب» چنین می‌گوید که «کسب»، مطلق به‌دست آوردن چیزی برای خود است؛ لکن «اکتساب» با توجه به اینکه از باب افتعال بوده، طبیعتاً بر اختیار و قصد ویژه‌ای دلالت دارد؛ از این رو در آیه «لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ» (نساء، ۳۲)، برای مفهوم گناه از «اکتساب» استفاده شده است؛ چراکه گناه نیازمند قصد و اهتمام ویژه و بسیاری است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۰، ص ۵۹) صاحب التحقيق در ادامه معنای «کسب» را در هر دو عنصر «نفع» و «ضرر» گسترش داده و سپس علت کاربرد بدون قید «کسب» در آیه «فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (زمر، ۵۰) را چنین ذکر می‌کند که این واژه در آنجا بر مطلق هر چیزی اعم از خیر و شر دلالت می‌کند (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۰، ص ۵۹).

در این میان، دامغانی در کتاب «قاموس القرآن أو إصلاح الوجوه و النظائر في القرآن الكريم» کاربرست قرآنی ماده «ک.س.ب» را در ضمن چهار معنا به همراه آیات مرتبط با

آن بیان می‌کند. بدین صورت که وی معنای «الرسم: نوشتن و نقش‌گذاردن» را برای آیه «فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ» (بقره، ۷۹)، معنای «الولد: فرزند» را برای آیه «مَا أَغْنَىٰ عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ» (مسد، ۲)، معنای «الجمع: گردآوردن» را برای آیه «أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ» (بقره، ۲۶۷) و معنای «العمل: کاری کردن» را برای آیه «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (بقره، ۱۳۴) ذکر کرده است (دامغانی، ۱۹۸۳م، ص ۴۰۵).

۴-۱-۱. بررسی و نقد

بحث درباره برخی معانی فوق مانند «جمع»، «عمل» و... در بخش بررسی و تحلیل آراء لغویان فرهنگ عرب گذشت. در تحلیل برخی معانی نیز همان تحلیل معانی مذکور در نزد لغویان فرهنگ عرب صادق است؛ مانند معنای «ولد» که مصداق واژه «کسب» است؛ نه معنای آن.

معانی دیگر مانند «خیر و شر»، «سود و زیان» و «رسم» از جمله معانی هستند که از استعمال واژه در فضای خاصی به‌دست می‌آیند. به‌عنوان نمونه، در آیه «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ»، ماده «ك.س.ب» هیچ دلالتی بر «نیکی و پلیدی» یا «خیر و شر» ندارد و اساساً آنچه از این معانی در مورد «کسب» ذیل این آیه فهمیده می‌شود، به خاطر فضای دو قطبی آیه است که به‌وسیله حروف «ل» و «علی» ترسیم می‌شود.

عباس حسن در کتاب «النحو الوافی» به معنای «العاقبة المنتظرة: علی النتيجة المترتبة: (یعنی: سرانجام و برآیندی که امید دستیابی دارد)» برای حرف «لام» اشاره می‌کند و برای آن، چند مثال حسی از جمله: «رَبِيتُ النَّمْرَ لِلْهَجُومِ عَلَيَّ: شیر را پروراندم تا عاقبت به من حمله‌ور شود» ذکر می‌کند (حسن، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۴۴۲) وی در پاورقی به آیه: «فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا» (قصص، ۸) (یعنی: پس خاندان فرعون او را [از آب] برگرفتند تا سرانجام دشمن [جان] آنان و مایه اندوهشان باشد) نیز ذیل همین معنا اشاره نموده است (حسن، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۴۴۲).

از طرف دیگر، سامرائی در کتاب «معانی النحو» ذیل مبحث «معانی حروف الجر»

یکی از معانی «علی» را استعلاء می‌شمارد و از معنای ثانوی آن، به «کلفت؛ مشقت؛ استتقال» یاد می‌کند (سامرائی، ۱۴۳۸ق، ج ۳، ص ۴۹). وی سپس از قول ابن جنی بیان می‌دارد: حرف «علی» برای کارهای خسته‌کننده سنگین به کار می‌رود؛ مثلاً گفته می‌شود که ده شب گذشت و دو شب بر ما بجا مانده است... و دلیل فراوانی این نوع کاربرد برای حرف «علی» این است که این حرف در اصل برای مفاد بالا بودن و روی هم قرار گرفتن چیزی است. پس هر جا که حالِ خطاب، سختی و سنگینی داشته باشد و انسان را به زیر بکشاند و وی را خوار کند و بر بالا و روی او قرار گیرد تا جایی که انسان برای آن گرنش کند و در فراهم آوردنش فروتن شود، آنجا جایی است که مقتضای استفاده از حرف (علی) می‌باشد (سامرائی، ۱۴۳۸ق، ج ۳، ص ۴۹).

مصطفی جمالی در کتاب «سیری کامل در معانی حروف» نیز بیان می‌کند: «گاهی (علی) از حقیقت استعلاء خارج گردیده و برای اغراض ثانوی دیگر به کار می‌رود» که یکی از این اغراض، معنای «کلفت و ضرر» است؛ مانند: «...كُوْنُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ...» (نساء، ۱۳۵) قضاوت قاضی و شهادت شاهد باید بر حق باشد حتی در مواردی که حکم آنها موجب ضرر و کلفت بر خود آنها باشد (جمالی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۳۴)؛ بنابراین معنای حقیقی و مطابقی «علی» بر زیان دلالت ندارد بلکه لازمه و معنای ثانوی آن به شمار می‌آید.

جالب توجه است که آیه «...وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى...» و... هیچ کس جز بر زیان خود [گناهی] انجام نمی‌دهد و هیچ باربرداری، بار [گناه] دیگری را بر نمی‌دارد» (أنعام، ۱۶۴). با روشنی هرچه تمام‌تر بیانگر این است که معنای «سود و زیان» و... از حرف (علی) فهمیده می‌شود؛ چراکه در آیه، از هیئت ثلاثی مجرد «کسب» استفاده شده است؛ نه ثلاثی مزید «اکتسب».

در نتیجه مفاهیمی همچون «خیر و شر» و «سود و زیان»، از واژه «کسب» به‌خودی‌خود و بدون هیچ قرینه‌ای به‌دست نمی‌آیند؛ بلکه از قرائن خارجی و احوالات و فضای آیات به‌دست می‌آید. به‌عبارتی دیگر، معنای مطابقی و حقیقی «کسب»، هیچ دلالتی بر این مفاهیم نمی‌تواند داشته باشد.

۴-۲. آراء مفسران مشهور فریقین درباره ماده «ک.س.ب»

در خصوص تفاسیر قرآن نیز این اختلاف نظرها وجود دارد. طبری واژه «کسب» در آیه «فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَسَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ» را به معنای «عَمَل» دانسته و سپس «مِمَّا يَكْسِبُونَ» را تأویل به «مِمَّا يَعْمَلُونَ» می برد (طبری، ۱۹۹۱م، ج ۲، ص ۱۶۹). وی اصل معنایی ماده «ک.س.ب» را «الْعَمَل» دانسته و از همین باب، چنین می گوید که هر کس کاری را خودش انجام دهد و به دنبال حرفه ای باشد، کاسب است (طبری، ۱۹۹۱م، ج ۲، ص ۱۷۰). طبری ذیل سوره آیه «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ» نیز واژه «ما اكْتَسَبَتْ» را تأویل به «ما عَمِلَتْ مِنَ الشَّرِّ» برده و هیچ تفاوت معنایی را میان «کسب» و «اکتساب» بیان نمی کند (طبری، ۱۹۹۱م، ج ۴، ص ۱۵۴).

طبری نیز اصل معنایی «کسب» را «العمل: کاری که با انجام آن، سودی به انسان برسد یا زبانی از او دور شود» دانسته و سپس «کسب» در آیه ۸۹ سوره بقره را به صورت «انجام کارها به وسیله اعضای بدن» معنا کرده و در ادامه در تأویل «مِمَّا يَكْسِبُونَ»، از واژه «مِمَّا يَجْمَعُونَ» استفاده برده است (طبرسی، ۲۰۰۵م، ج ۱، صص ۱۹۹-۲۰۰). ایشان در آیه ۲۸۶ سوره بقره اشاره ای به تفاوت میان «کسب» و «اکتساب» ندارد؛ لکن آیه را به این صورت معنا کرده است: «لَهَا ثَوَابٌ مَا كَسَبَتْ مِنَ الطَّاعَاتِ وَ عَلَيْهَا جزاءٌ مَا اكْتَسَبَتْ مِنَ السَّيِّئَاتِ» (طبرسی، ۲۰۰۵م، ج ۲، ص ۱۸۶). از این تأویل می توان دریافت «کسب» در نیکی ها استعمال می شود و «اکتساب» در پلیدی ها.

زمخشری ذیل آیه ۲۸۶ سوره بقره، «كَسَبَتْ» را در نیکی ها و «اِكْتَسَبَتْ» را در پلیدی ها معنا می کند و در پاسخ به اینکه: «چرا برای خوبی ها از واژه «کسب» و برای بدی ها از «اکتساب» استفاده شده است؟»، چنین می گوید که در واژه «اکتساب»، معنای «به خود تکیه کردن» و «به تنهایی انجام دادن» کاری وجود دارد؛ ازاین رو باتوجه به اینکه، نفس آدمی، میل به پلیدی دارد و انسان را به سمت خود می کشاند و انسان نیز به آن میل دارد، در بدست آوردن پلیدی تلاش بیشتر و بهتری می کند. به همین دلیل، تلاشگرانه آن را می جوید و ازاین رو به او «مُكْتَسِب» گفته می شود؛ لکن در کار نیک، چنین کنش و واکنشی وجود ندارد؛ لذا واژه ای به کار گرفته می شود

که دلالت بر تلاشگری نداشته باشد (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۲۱).

فخر رازی ذیل آیه ۷۹ سوره بقره واژه «کسب» را در حلال و حرام، شمولیت بخشیده و بر این باور است اگر بخواهد تنها شامل یکی از این دو معنا باشد، باید قیدی برای آن ذکر شود (رازی، ۲۰۱۲م، ج ۲، ص ۱۶۰) وی در آیه ۲۸۶ سوره بقره، تفاوت گذاری میان «کسب» و «اکتساب» را مخالف نصوص قرآنی دانسته و این قول را نظر صحیح اهل لغت برمی شمارد و سپس در تفاوت میان آن دو، دو نظریه را از قول دیگران نقل می کند: اول آنکه، «اکتساب» تنها شامل «کسب لنفسه» می شود و «کسب» علاوه بر آن، شامل «کسب لغیره» نیز می گردد و دوم آنکه، در نیکی ها از «کسب» استفاده می شود و در بدی ها از «اکتساب» (رازی، ۲۰۱۲م، ج ۴، صص ۱۴۲-۱۴۳).

ابن عاشور بر این باور است که «کسب» و «اکتساب» در کلام عرب به یک معناست و هیچ تفاوتی میان آنها وجود ندارند؛ چراکه اختلاف تعبیر در این آیه، تنها برای جلوگیری از تکرار کلمه نخست است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۱۳۷). وی در ادامه معنای «اختیار» را برای «کسب» و معنای «مطاوعه» را برای «اکتساب» در نظر گرفته و در بیان دلیل آن، سخن زمخشری در الکشاف را نقل می کند: «با توجه به اینکه انسان مشتاق بدست آوردن پلیدی است، خداوند در این آیه از «اکتساب» استفاده کرده نموده؛ زیرا که باب افتعال، دلالت بر تلاش، مطاوعه [اثرپذیری] دارد» (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۱۳۸). اما این را که واژه و هیئت «کَسَبَ»، دلالت بر نیکی داشته باشد و واژه و هیئت «اِکْتَسَبَ»، دلالت بر پلیدی، گمانی بیش نمی خواند و آن را مخالف با نظر اهل تحقیق برمی شمارد؛ از این رو در رد آن، به آیه «ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ» (یونس، ۵۲) اشاره می کند (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۱۳۸). ایشان در نهایت، معنای «اختیار و استطاعت» را در ماده «ك.س.ب» با تمامی هیئت های صرفی که دارد، دخیل می داند (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۱۳۹).

علامه طباطبایی نیز در اینکه انسان صاحب اختیار است و به طور یکسان، قدرت بر انجام کارهای نیک و بد را دارد، از ماده «ك.س.ب» موجود در آیه ۲۸۶ سوره بقره استفاده می برد و چنین می گوید که فرا نهادن به دعوت حق و اطاعت از او، محقق

نمی‌شود؛ مگر زمانی که در آن امر، اختیار و قدرت وجود داشته باشد و در این حالت، سود یا زیان برای انسان به‌دست می‌آید؛ لذا بهترین دلیل برای حکم به اینکه کارهای انسان از روی اختیار است، همین واژه «کسب» می‌باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۴۵۰). از این جهت، ظاهراً صاحب تفسیر المیزان دو معنای «اختیار، قدرت و وسع» و «شمولیت سود و زیان» را در ماده «ک.س.ب» دخیل می‌داند.

۴-۲-۱. بررسی و نقد

بحث درباره اغلب معانی فوق در سابق ذکر شد. تنها بحث باقیمانده که محل اختلاف نظرات متعددی است، تفاوت معنایی ساختار «ثلاثی مجرد» با «باب افتعال» برای ماده «ک.س.ب» است.

آن دسته که در رابطه با «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ» گفته‌اند: «کسب» دلالت بر «خیر» دارد و «اکتسب» دلالت بر «شر» و از این دست بیانات که این معانی را در خود واژه «کسب» دخیل می‌دانند؛ یعنی منشأ معانی «خیر و شر» و «سود و زیان» را ماده یا هیئت «ک.س.ب» می‌دانند، به هیچ عنوان مورد قبول نیست؛ چراکه:

اولاً شواهد نقضی وجود دارد که نشان می‌دهد «کسب» نیز در معانی «شر» به کار گرفته شده است؛ همانند آیه «وَذَكِّرْ بِهِ أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ» (أنعام، ۷۰)، آیه «إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ» (أنعام، ۱۲۰) و آیه «وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (أنعام، ۱۶۴) که واژه «کسب» در آیه اول موجب هلاکت است و در آیه دوم به گناه نسبت داده شده و در آیه سوم نیز به قرینه «علی» دلالت بر پلیدی دارد. پس ثلاثی مجرد از ماده «کسب» نیز چونان که در فضای نیک استعمال می‌شود، در فضای شر نیز استعمال می‌شود.

ثانیاً استدلال به اینکه کار خیر بدون تلاش به‌دست می‌آید و کار شر نیاز به تلاش ویژه‌ای دارد، مردود است؛ چراکه از یک سو، کار شر نیز به راحتی هر چه تمام تر قابل انجام است و برای انجام کار خیر است که نیرویی همچون نفس اماره و شیطان در مقابل آن قرار می‌گیرند و مانع انجام کار خیر می‌گردند، طبیعتاً سختی زیادتری وجود خواهد

داشت. و از سوی دیگر، آیات و روایات، این معانی را تأیید نمی‌کنند؛ امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: «كَسَبُ الْحَرَامِ يَبِينُ فِي الدَّرَجَةِ: اثر درآمد حرام و نامشروع، در نسل و اولاد ظاهر می‌شود» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص ۸۲). در این روایت، نسبت دادن مصدر ثلاثی مجرد این ماده بر معنای «حرام و پلیدی» کاملاً روشن است. در روایتی دیگری نیز در کتاب «أصول الكافي» از امام صادق علیه السلام نقل شده است که: «لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ اكْتَسَبَ الْمَالَ مِنْ حِلِّهِ وَ أَنْفَقَهُ فِي حِلِّهِ لَمْ يُنْفِقْ دِرْهَمًا إِلَّا أَخْلَفَ اللَّهُ عَلَيْهِ: هر یک از شما که درآمدش از راه حلال باشد و آن را نیز در راه حلال مصرف کند به ازای هر درهمی (واحد پول) که خرج می‌کند خداوند همانند آن را در مال او جبران می‌نماید» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۸۶). در این روایت نیز روشن است که اگر فرض شود که در «اکتسب»، معنای «شر» دخیل است، نه تنها قید «مِنْ حِلِّهِ» لغو و بیهوده می‌شد، بلکه روایت نیز دچار تناقض می‌گشت؛ چراکه «اکتسب» در روایت به معنای «بدست آوردن بدی» است و در مقابل آن، «مِنْ حِلِّهِ» است که به معنای «به‌دست آوردن نیکی» است.

۵. جمع‌بندی

با بررسی کتب مزبور می‌توان معنای حقیقی و گوهری ماده «ک.س.ب» را مطلق «به‌دست آوردن» چیزی از هر جهت مادی یا معنوی و نیکی یا بدی و سودآور یا زیان‌بار و برای خود یا دیگری دانست. با این تفاسیر گوهر معنایی مذکور نزد ابن فارس که از آن به: «ابتغاء و طلب و إصابة؛ یعنی: خواستن چیزی پس از میل به دست یافتن به آن، که به نتیجه برسد و حاصل گردد» نام برده است و گوهر معنایی مذکور در کلام مصطفوی که از آن به: «تحصیل هر چیز مادی یا معنوی برای خود» یاد کرده است و گوهر معنایی مذکور نزد جبل که از آن به: «گرد آوردن چیزی و تحصیل آن با تلاش فراوان به‌صورت اندک‌اندک یا قطره‌ای» نام برده است، جزئی و تک‌بعدی است. معانی میل، اختیار و اصابت، جزء مقدمات و لوازم «کسب» است؛ چراکه کاربرد واژه «کسب» بدون در نظر داشتن مفاهیم مذکور، معنایی ندارد؛ از این رو لازم نیست که در گوهر معنایی «کسب» ذکر شوند. قید «برای خود»، قید اضافه‌ای است که نباید در گوهر معنایی واژه

از آن استفاده کرد؛ چراکه استعمالات (معانی حسی واژه)، نشان دهنده این است که به تحصیل چیزی برای دیگری نیز واژه «کسب» اطلاق می‌شود. و اینکه مفاهیمی همچون «جهد» و «شیئاً بعد شیئ»، در گوهر معنایی واژه، دخیل دانسته شود، مردود است؛ چراکه اولاً: دلیلی وجود ندارد که واژه «کسب» شامل کاسبی به صورت دفعی و یا بدون نیاز به تلاش فراوان نشود! و این تفصیل، تحکّم است. ثانیاً: اصل بر اطلاق واژگان است؛ و اگر قیدی بخواهد دایره مفهوم را تنگ کند، باید دلیلی برای آن وجود داشته باشد؛ و حال آنکه چنین دلیلی وجود ندارد.

نتیجه گیری

نتایج حاصل از پژوهش در معنای ماده «ک.س.ب» با تفکیک منابع لغوی، قرآنی و تفسیری به شرح ذیل است.

الف) در کاربرد معانی کلمه «کسب» در ثلاثی مجرد و مزید میان لغویان اتفاق نظر وجود ندارد. برخی معانی مانند «طلب»، «ربح» و «جعل»، یک‌بار در ساختار «ثلاثی مجرد» و بار دیگر در ابواب «افتعال» و «استفعال» ذکر شده‌اند. دو معنای «تصرف» و «اجتهد» نیز یک‌بار در ساختار باب «افتعال» و بار دیگر در ساختار باب «تفعیل» آمده‌اند. معنای «عمل»، جزء مصادیق معنای «کسب» محسوب شده و نمی‌توان آن را در معنای حقیقی این واژه داخل دانست. معانی دیگری مانند «أصاب»، «جمع»، «طلب»، «اختیار» و «استقرار»، مقدمات و لوازم «کسب» به شمار آمده و معنای حقیقی این واژه نیستند.

ب) در فرهنگ‌های قرآنی، معانی مانند «جمع»، «عمل» و «ولد» جزء مصادیق کلمه «کسب» هستند. همچنین در پاسخ به دیدگاه صاحبان این معاجم مبنی بر تفاوت معنایی دو واژه «کسب» و «اکتسب» که «کسب» را در معنای خیر و «اکتسب» را در معنای شر می‌دانند، باید گفت که معانی مانند «خیر و شر»، «سود و زیان» و «رسم» از جمله معانی هستند که از استعمال واژه در فضای خاص و با توجه به قرائن خارجی به دست می‌آیند و جزء معانی مطابقی و حقیقی این کلمه به شمار نمی‌آیند.

ج) استدلال مفسران در دلالت کلمه «کسب» بر معنای خیر و «اکتساب» بر معنای شر

به دلیل وجود موارد نقض در آیات قرآن کریم ناقص است و استدلال به اینکه کار خیر بدون تلاش به دست می‌آید و کار شر نیاز به تلاش ویژه‌ای دارد، مردود است؛ چراکه از یک سو، کار شر نیز به راحتی هرچه تمام‌تر قابل انجام است و برای انجام کار خیر است که نیرویی همچون نفس اماره و شیطان در مقابل آن قرار می‌گیرند و مانع انجام کار خیر می‌گردند، طبیعتاً سختی زیادتری وجود خواهد داشت. از سوی دیگر، آیات و روایات، این معانی را تأیید نمی‌کنند.

د) ماحصل بررسی و نقد دیدگاه‌های سه دسته مذکور آن است که معنای حقیقی و گوهری ماده «ک.س.ب»، مطلق «به دست آوردن» است و سایر موارد ذکر شده برای این کلمه یا از باب بیان مصداق است یا به مقدمات و لوازم «کسب» اشاره دارد و یا به موقعیت معنایی واژه با توجه به قرار گرفتن آن در سیاق جمله و سایر قراین مربوط است و از این رو نمی‌تواند داخل در معنای حقیقی این واژه باشد.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

ابن فارس، أبی الحسن أحمد. (۱۹۷۹م). معجم مقاییس اللغة (محقق: عبد السلام محمد هارون، ج ۵). بیروت: دار الجیل.

ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ق). تفسیر التحریر و التنویر (ج ۳). بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (ج ۱). بیروت: دار صادر.

جیل، محمد حسن. (۲۰۱۰م). المعجم الإشتقاقی المؤصل لألفاظ القرآن الکریم: موصل ببيان العلاقات بین ألفاظ القرآن الکریم بأصواتها و بین معانیها. قاهره: مكتبة الآداب.

جمالی، مصطفی. (۱۳۹۳). سیری کامل در معانی حروف (ج ۲). تهران: دار الفکر.

حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة (ج ۱۷). قم: مؤسسة آل البيت.

حسن، عباس. (۱۳۶۷). النحو الوافی مع ربطه بالأسالیب الرفیعة و الحیاة اللغویة المتجددة (ج ۲). تهران: ناصر خسرو.

دامغانی، حسین بن محمد. (۱۹۸۳م). قاموس القرآن أو إصلاح الوجوه و النظائر فی القرآن الکریم (محقق: عبد العزیز سید الأهل). بیروت: دارالعلم الملایین.

رازی، فخر الدین. (۲۰۱۲م). التفسیر الکبیر (محقق: سید عمران، ج ۲، ۴). قاهره: دار الحدیث.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن (به کوشش: صفوان عدنان داوودی). بیروت: دارالقلم.

زبیدی، محمد مرتضی الحسینی. (۱۹۸۷م). تاج العروس من جواهر القاموس (محقق: عبد العلیم الطحاوی، ج ۴). کویت: مطبعة حکومت الكويت.

زمخشری، محمود. (۱۴۱۹ق). اساس البلاغة (ج ۲). بیروت: دارالکتاب العلمیه.

زمخشري، محمود. (۱۴۰۷ق). الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل (ج ۱). بيروت: دار الكتاب العربي.

سامرائي، فاضل صالح. (۱۴۳۸ق). معاني النحو (ج ۳). اردن: دار الفكر.
طباطبائي، سيد محمد حسين. (۱۴۱۷ق). الميزان في تفسير القرآن (ج ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامي.

طبرسي، أبي علي الفضل بن الحسن. (۲۰۰۵م). مجمع البيان في تفسير القرآن (ج ۱، ۲). بيروت: دار العلوم.

طبري، أبي جعفر محمد بن جرير. (۱۹۹۱م). تفسير الطبري جامع البيان عن تأويل القرآن (محقق: محمود محمد شاکر، ج ۲، ۴). القاهرة: مكتبة ابن تيمية.

طريحي، فخر الدين. (۲۰۰۷م). مجمع البحرين (محقق: أحمد الحسيني، ج ۱). بيروت: مؤسسة تاريخ العربي.

عبدالباقي، محمد فؤاد. (۱۳۶۴). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم. مصر: دار الكتب المصرية.

فراهيدي، خليل ابن أحمد. (۱۴۰۹ق). كتاب العين (محقق: عبد الحميد هنداوي، ج ۵). بيروت: دار الكتب العلمية.

فيروز آبادي، أبو طاهر محمد بن يعقوب. (۲۰۰۵م). القاموس المحيط (به اشراف محمد نعيم العرقسوسي، ج ۱). بيروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع.

فيومي، أحمد بن محمد بن علي المقرئ. (۱۴۱۴ق). المصباح المنير في غريب شرح الكبير للرافعي (ج ۲). مصر: دار المعارف.

كليني، محمد بن يعقوب. (۱۴۰۷ق). أصول الكافي (ج ۲). تهران: دار الكتب الإسلامية.
مصطفوي، حسن. (۱۳۶۸). التحقيق في كلمات القرآن الكريم (ج ۱۰). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي.

References

* The Holy Quran

Abd al-Baqi, M. F. (1985). *Al-Mu'jam al-mufahras li-alfaz al-Qur'an al-karim*. Egypt: Dar al-Kutub al-Misriyya. [In Arabic]

Damghani, H. b. M. (1983). *Qamus al-Qur'an aw islah al-wujuh wa al-naza'ir fi al-Qur'an al-karim* (A. A. al-Ahl, Ed.). Beirut: Dar al-'Ilm li-l-Malayin. [In Arabic]

Farahidi, K. b. A. (1988). *Kitab al-'Ayn* (Vol. 5, A. H. Hindawi, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]

Fayumi, A. b. M. (1993). *Al-Misbah al-munir fi gharib sharh al-kabir li-l-Rafi'i* (Vol. 2). Egypt: Dar al-Ma'arif. [In Arabic]

Firuzabadi, M. b. Y. (2005). *Al-Qamus al-muhit* (Vol. 1, supervised by M. N. al-'Arqususi). Beirut: Mu'assasat al-Risala li-l-Tiba'a wa-l-Nashr wa-l-Tawzi'. [In Arabic]

Hasan, A. (1988). *Al-Nahw al-wafi ma'a rabtihi bi-al-asalib al-rafi'a wa al-hayat al-lughawiyya al-mutajaddida* (Vol. 2). Tehran: Nasir Khusraw. [In Arabic]

Hurr Amili, M. b. H. (1988). *Tafsil wasa'il al-shi'a ila tahsil masa'il al-shari'a* (Vol. 17). Qom: Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]

Ibn Ashur, M. T. (1999). *Tafsir al-tahrir wa al-tanwir* (Vol. 3). Beirut: Mu'assasat al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic]

Ibn Faris, A. A. (1979). *Mu'jam maqayis al-lugha* (Vol. 5, A. S. M. Harun, Ed.). Beirut: Dar al-Jail. [In Arabic]

Ibn Manzur, M. (1994). *Lisan al-'Arab* (Vol. 1). Beirut: Dar Sadir. [In Arabic]

Jabal, M. H. (2010). *Al-Mu'jam al-ishtiqaqi al-mu'assal li-alfaz al-Qur'an al-karim: Mawsil bi-bayan al-'alaqat bayna al-faz al-Qur'an al-karim bi-aswatiha wa bayna ma'aniha*. Cairo: Maktabat al-Adab. [In Arabic]

Jamali, M. (2014). *A complete study of the meanings of particles* (Vol. 2). Tehran: Dar al-Fikr. [In Persian]

- Kulayni, M. b. Y. (1987). *Usul al-Kafi* (Vol. 2). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Mostafavi, H. (1989). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-karim* (Vol. 10). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Raghib Isfahani, H. b. M. (1991). *Mufradat al-faz al-Qur'an* (S. A. Dawudi, Ed.). Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Razi, F. al-D. (2012). *Al-Tafsir al-kabir* (Vols. 2, 4, S. Imran, Ed.). Cairo: Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Sameraei, F. S. (2017). *Ma'ani al-nahw* (Vol. 3). Jordan: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Tabari, M. b. J. (1991). *Tafsir al-Tabari: Jami' al-bayan 'an ta'wil al-Qur'an* (Vols. 2, 4, M. M. Shakir, Ed.). Cairo: Maktabat Ibn Taymiyya. [In Arabic]
- Tabataba'i, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an* (Vol. 2). Qom: Daftar Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Tabrisi, F. b. al-Hasan. (2005). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an* (Vols. 1-2). Beirut: Dar al-'Ulum. [In Arabic]
- Tarihi, F. (2007). *Majma' al-bahrayn* (Vol. 1, A. al-Husayni, Ed.). Beirut: Mu'assasat Tarikh al-'Arabi. [In Arabic]
- Zabidi, M. M. (1987). *Taj al-'arus min jawahir al-qamus* (Vol. 4, A. al-Tahawi, Ed.). Kuwait: Kuwait Government Press. [In Arabic]
- Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil* (Vol. 1). Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
- Zamakhshari, M. (1998). *Asas al-balaghah* (Vol. 2). Beirut: Dar al-Kitab al-'Ilmiyya. [In Arabic]